

КОГНІТИВНО-СТИЛЬОВИЙ ВИМІР У ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті здійснений аналіз напрацювань зарубіжних та вітчизняних дослідників стосовно зв'язків когнітивних стилів між собою, з пізнавальними процесами, окремими параметрами діяльності та особистості. Вказується на актуальність побудови когерентної теорії когнітивного стилю та перспективність досліджень у цьому напрямку.

Ключові слова: когнітивний стиль, когнітивний контроль, когнітивні процеси, метастиль.

В статье осуществлен анализ работ зарубежных и отечественных исследователей о связях когнитивных стилей между собой, с познавательными процессами, отдельными параметрами деятельности и личности. Указывается на актуальность построения когерентной теории когнитивного стиля и перспективность исследований в этом направлении.

Ключевые слова: когнитивный стиль, когнитивный контроль, когнитивные процессы, метастиль.

The article analyzes developments overseas and domestic research on cognitive styles of ties between them and with cognitive processes, some of the parameters and personality. Author indicates the relevance of building a coherent theory of cognitive style and promising research in this direction.

Keywords: cognitive style, cognitive control, cognitive processes, metastyle.

Вивчення когнітивних стилів як індивідуальних характеристик процесу пізнання є хронологічно досить раннім напрямком зарубіжної когнітивної психології, який називають “цікавою та парадоксальною темою в історії психології”. Адже з одного боку, за словами Гарднера М., “дослідження когнітивних стилів це величезний крок вперед у розумінні зв'язків особистості та навколишнього середовища і новий крок до зрілості психологічної науки”, а з іншого боку, автори відзначають падіння інтересу до цієї проблематики саме в ареалі когнітивної психології. Як зазначає М. Кожевнікова, на сучасному етапі багато дослідників когнітивної психології вважають, що, не зважаючи на існування індивідуальних відмінностей у когнітивному функціонуванні, їх ефект часто перекривається іншими чинниками, наприклад, загальними здібностями. Відтак інтерес до побудови когерентної теорії когнітивних стилів знаходиться на низькому рівні [11]. Натомість когнітивно-стильові дослідження залишаються актуальною і дискусійною темою в багатьох прикладних галузях: управлінні, освіті, психотерапії тощо. Зокрема, вважається, що когнітивні стилі можуть бути кращими предикторами індивідуального успіху в особливих ситуаціях, ніж загальний інтелект чи ситуативні фактори. Наприклад, в організаційній психології когнітивні стилі вивчаються в контексті підбору персоналу, внутрішньої комунікації, профорієнтації, консультування, управління конфліктами. У галузі освіти існують дані, що когнітивні стилі мають більшу вагу для академічних досягнень, ніж загальні здібності (Стернберг, 2001). Прикладні дослідження показали, що когнітивні стилі є інтерактивними конструктами, які розвиваються відповідно до соціальних, освітніх, професійних та інших навколишніх вимог.

Метою статті є теоретичний аналіз проблеми зв'язку когнітивно-стильових особливостей особистості між собою, із когнітивними процесами, різними аспектами діяльності та особистості.

Загалом дослідження стилю в психологічному контексті ведуться в таких напрямках: характеристики когнітивних процесів (Гарднер, Віткін, Носаль, Клейн, Шлезінгер та ін.), особистісні диспозиції (А. Адлер, Г. Олпорт, Ройс та ін.), параметри поведінки і діяльності (Ла-зарус, Фолкман, Мерлін, Клімов)[1]. Саме у контексті досліджень, спрямованих на вивчення індивідуальних відмінностей між людьми на різних стадіях обробки інформації, включаючи сприйняття, утворення понять, аналіз та категоризацію, традиційно використовується термін “когнітивний стиль”. В інших напрямках з'являється й інша термінологія: стиль навчання, особистісний стиль, стиль прийняття рішень, індивідуальний стиль тощо.

Уперше термін “когнітивний стиль” з’явився у 1950-60-х роках в американській психології. Дослідники цим терміном принципово відмежовували індивідуальні відмінності в переробці інформації від індивідуальних відмінностей в успішності інтелектуальної діяльності. Зокрема стверджувалось, що когнітивні стилі – це процесуальні чи формально-динамічні характеристики інтелектуальної діяльності, не пов’язані зі змістовними (результативними) аспектами інтелекту. У стильовому підході відбулася радикальна зміна методичного інструментарію. Зокрема досліджуваному потрібно розв’язати доволі просте завдання без будь-яких часових обмежень. Нормативи оцінки індивідуального результату в стильовому дослідженні відсутні. Віднесення досліджуваних до того чи іншого полюсу когнітивного стилю відбувається на основі медіанного критерію. Тобто в стильовому дослідженні, на відміну від досліджень інтелекту, індивід може продемонструвати властиві йому способи сприйняття, аналізу, інтерпретації експериментальної ситуації.

Когнітивний стиль переважно визначається як “індивідуально-психологічні особливості пізнавальних процесів, схильність до використання притаманних людині способів взаємодії з інформацією, актуалізація індивідуально-специфічної пізнавальної структури особистості, що опосередковує процеси оперування інформацією на усіх рівнях пізнавальної сфери” [1].

Відомо, що визначну роль у вивченні когнітивних стилів зіграло велике експериментальне дослідження, проведене Віткіним та співавторами (1954), спрямоване на встановлення зв’язків між індивідуальними відмінностями в сприйманні і певними особистісними тенденціями. Згідно з Віткіним полезалежність відображає ранній і недиференційований режим адаптації до світу, в той час як полenezалежність відображає більш пізній і більш диференційований режим. Однак когнітивний стиль має опосередкований вплив на організацію взаємодії між індивідом і навколишнім, адже людина з високими показниками полenezалежності може бути дуже ефективною у перцептивних і когнітивних задачах і разом з тим проявляти недоречне реагування у певних ситуаціях.

Р. Гарднер, Ф. Хольцман, Г. Шлезінгер, Г. Клейн та ін. ввели поняття когнітивних контролів – когнітивних стилів, які є посередниками між афективними станами та зовнішніми впливами і принципово відрізняються від психологічних захистів за своїми функціями та природою. Зокрема, це вільні від конфлікту процеси, які забезпечують найбільш оптимальний для цього індивіда тип інтелектуальної адаптації в певній життєвій ситуації.

У процесі подальших досліджень поряд із полезалежністю/полenezалежністю, когнітивними контролями було запропоновано десятки інших вимірів когнітивного стилю, які досить добре описані у вітчизняній та зарубіжній літературі. Разом з цим постала інша проблема: як систематизувати ці численні стильові виміри в єдину систему. Крім того, з’явилася ідея над-стилів – метастилів (*metastyles*), відповідно розрізняють *superordinate styles* та *subordinate styles*.

Емпірично доведено, що когнітивні стилі функціонують не ізольовано, а перебувають у структурних взаємовідносинах між собою. Вони можуть бути згруповані в окремі категорії залежно від інформаційного рівня, на якому вони функціонують, та залежно від виконавчо-регуляторних функцій, які вони виконують. Ціла низка досліджень зарубіжних та вітчизняних психологів присвячена взаємозв’язкам між когнітивними стилями та когнітивними процесами: пам’яттю, увагою, метакогніцією тощо.

Одним із варіантів вирішення проблеми про взаємозв’язки когнітивних стилів є спроби побудувати багатомірні моделі класифікації когнітивних стилів, й зокрема у їх співвіднесенні із когнітивними процесами. Ці моделі мають переважно теоретичний характер й базуються на виділенні якісних критеріїв взаємозв’язку тих чи інших параметрів стилю, що дозволяє певною мірою подолати лінійну кореляційну аргументацію щодо зв’язків між стилями.

У зарубіжній психології досить відомими є моделі Міллера та Носаля, які намагалися організувати когнітивні стилі в деяку системну структуру. Значний вклад у проблему взаємозв’язку когнітивного стилю з пам’яттю, увагою і процесами мислення був зроблений Міллером (1987, 1991), який запропонував ієрархічну “модель індивідуальних відмінностей в

когнітивних процесах” та розподілив когнітивні стилі за відповідними етапами обробки інформації. Так, наприклад, на рівні перцепції з етапом розпізнавання образів (частина/ціле) співвідноситься когнітивний стиль аналітичність/синтетичність, а з увагою співвідноситься стиль полезалежність/полenezалежність.

Дослідження Міллера (1987) дещо перегукується з більш пізньою роботою Носаля (1990), який запропонував модель для систематизації когнітивних стилів у контексті теорії обробки інформації. Згідно з моделлю Носаля, чотири рівні обробки інформації: перцептивний (рівень створення репрезентацій навколишнього у формі короткочасних перцептивних образів), понятійний (створення понятійних репрезентацій), моделювання (рівень специфіки структур індивідуального досвіду), програмування (рівень регуляції цілеспрямованої поведінки) та чотири способи організації інформації (автоматичного кодування даних, сканування, шкали еквівалентності, характер контролю) утворюють матриці, у яких розміщено 12 когнітивних стилів. Так, наприклад, когнітивний стиль полезалежність/полenezалежність віднесено до найнижчого рівня перцепції, а когнітивний стиль гнучкість/ригідність до рівня програмування, або метакогнітивного функціонування. У той час, як зазначає І. Скотникова, достатньо добре описано, що такі когнітивні стилі, як полезалежність, ригідність, імпульсивність, проявляються на більшості традиційних когнітивних рівнів (у сприйманні, увазі, научінні, пам'яті, мисленні). Важливо, що стиль переважно індивідуально стійкий та транситуативний, тобто порівняно неспецифічний щодо задачі суб'єкта [1]. Крім того, як зазначає М. Кожевнікова, недоліком моделі Носаля є неврахування ним взаємозв'язку особистісних рис та когнітивних стилів. Таким чином, однією з важливих проблем когнітивної психології можна вважати подальший розвиток загальної теорії когнітивного стилю, поєднання останніх один з одним, з особистісними рисами, інтелектуальними здібностями та зовнішніми вимогами.

У процесі розвитку досліджень когнітивно-стильові особливості почали розглядатися як “особистісні утворення, що володіють значною генералізованістю і проявляються в широкому діапазоні поведінкових актів, що є підставою для їх інтерпретації як особистісних факторів високого порядку” [3]. Як відомо, здібності, навпаки, специфічні щодо визначеної діяльності. Однак з часом межі між феноменологією когнітивних стилів та здібностей стають все більш розмитими, оскільки численними емпіричними дослідженнями продемонстровані факти зв'язку більшості параметрів когнітивних стилів з різними аспектами продуктивності інтелектуальної діяльності (Колга, Шкуратова, Холодная та ін.). Таким чином, теза щодо високого ступеню генералізованості когнітивних стилів не є однозначною. Нарешті, відзначається залежність КС від змістової сфери, виду професійної діяльності, освіти тощо.

У контексті того, що стильові дослідження першопочатково були покликані пояснити поведінку особистості шляхом вивчення індивідуально-своєрідних способів організації пізнавальної діяльності, привертають увагу методичні положення, висловлені М. Холодною стосовно місця когнітивно-стильових феноменів у структурі особистості:

– когнітивні стилі розглядаються як прояв особистісної організації в цілому, а не тільки пізнавальної сфери, оскільки індивідуальні способи переробки інформації тісно пов'язані з потребами, мотивами, афектами;

– когнітивні стилі оцінюються, порівняно з індивідуальними особливостями традиційно описуваних пізнавальних процесів, як форми інтелектуальної активності більш високого порядку, оскільки основна функція когнітивних стилів полягає уже не стільки в отриманні та переробці інформації про зовнішні впливи, скільки в координації, регулюванні “базових” пізнавальних процесів;

– когнітивні стилі трактуються як посередники між суб'єктом і дійсністю, оскільки прямо впливають на особливості перебігу адаптаційних поведінкових процесів [10].

Про те, що когнітивний стиль є важливим інтеграційним механізмом, свідчать виконувані ним функції:

1) адаптаційна, що полягає в пристосуванні індивіда до вимог певної діяльності та соціального середовища. М. Кожевнікова, розглядаючи цю функцію когнітивних стилів, вказує на низку чинників, таких як інтелектуальні здібності, досвід, звички, особистісні риси, що є взаємопов'язаними з формуванням того чи іншого когнітивного стилю. У цьому

контексті когнітивні стилі можуть бути розглянуті як своєрідні патерни адаптації до навколишнього, що розвиваються повільно і є результатом взаємодії між базовими індивідуальними характеристиками (загальний інтелект тощо) та довготривалими зовнішніми чинниками (освіта, професійні вимоги, культурне і соціальне середовище) [11];

2) компенсаторна, оскільки їх формування будується з опорою на сильні сторони індивідуальності з врахуванням слабких сторін;

3) системоутворююча, що дозволяє, з одного боку, формуватися стилю на основі тих характеристик індивідуальності, які склалися раніше, а з іншого боку, впливати на багато аспектів поведінки людини. (Наприклад, вроджені здібності до абстрактно-логічного мислення і просторової візуалізації пробуджують інтерес до математики та науки, що потім може призвести до розвитку окремих когнітивних стилів (поленезалежність, рефлексивність, аналітичність). У свою чергу ці когнітивні стилі, підтримуючи розвиток одних інтелектуальних здібностей та особистісних рис, можуть перешкоджати розвитку інших;

4) самовираження, що полягає в можливості індивідуальності виразити себе через унікальний спосіб виконання діяльності чи через манеру поведінки. Ця функція вказує на зв'язок когнітивного стилю та індивідуального стилю діяльності.

Проблематика зв'язку когнітивних стилів з різними аспектами діяльності та особистості достатньо широко представлена у вітчизняних наукових дослідженнях. В Україні захищено відносно багато кандидатських дисертацій з проблеми когнітивних стилів, у яких вивчалися: вплив когнітивного стилю на процес спілкування (А. А. Студенікін, 1999); когнітивний стиль як чинник розвитку пам'яті молодшого школяра (О. В. Скориніна, 2002); психологічні особливості читання тексту іноземною мовою студентами з різним когнітивним стилем (С. І. Бондар, 2003); когнітивно-стильові характеристики у зв'язку з навчальною діяльністю студентів (О. Б. Напрасна, 2004); когнітивний стиль особистості як чинник процесу розуміння тексту (Л. І. Романовська, 2005); когнітивні стилі як чинники професійного становлення (Л. Л. Жердецька, 2006); когнітивний стиль як чинник розвитку інтелектуального потенціалу (Пісоцький, 2008) тощо.

Зокрема, досліджуючи когнітивні стилі як чинники професійного становлення майбутніх психологів, Л. Л. Жердецька розглядала когнітивний стиль як системну характеристику, “яка наскрізно пронизує всю особистісну організацію індивіда” і є “своєрідним результатом взаємодії пізнавальної і особистісної складової суб'єкта, яка безпосередньо впливає на формування способів постановки та розв'язання задач, на прийняття рішення та цілепокладання” [2]. Нею доведено, що когнітивно-стильові відмінності майбутніх психологів мають суттєвий вплив на формування їх “професійного Я”, а також позначаються на специфіці засвоєння ними професійної діяльності.

Л. І. Романовська у своєму дисертаційному дослідженні показала поєднання акцентованості когнітивних характеристик із домінуванням певних особистісних рис, а саме з креативністю, рефлексивністю, почуттєвістю, активністю. Авторка довела, що зниження крайніх проявів когнітивно-стильових особливостей виявилось пов'язане із зростанням успішності діяльності, спрямованої на розуміння тексту [7].

На тенденцію зростання успішності навчальної діяльності при збільшенні стильової гнучкості, досягненні мобільності когнітивно-го стилю вказують й інші дослідники (Т. А. Гусєва, С. І. Кудінов, І. П. Шкуратова, М. О. Холодна та ін.).

А. А. Студенікін, досліджуючи вплив когнітивного стилю особистості на процес спілкування, доводить, що механізм когнітивного стилю проявляється в характеристиках образу інших людей і самого себе, впливаючи тим самим на поведінку індивіда у сфері спілкування. Ним встановлено, що відмінності в ступені диференційованості соціального світу (когнітивна простота – когнітивна складність) передбачають особливості в змістових характеристиках образів інших людей і самого себе [9].

Привертає увагу стаття С. Д. Максименка, І. Д. Пасічника “Роль когнітивно-стильових особливостей особистості в процесі навчальної діяльності” [5]. Учені, проаналізувавши напрацювання зарубіжних та вітчизняних дослідників стосовно зв'язків когнітивного стилю з інтелектуальною та мисленневою діяльністю, здібностями, пізнавальними процесами, вказують на перспективність сучасних досліджень у цьому напрямку. Зокрема вважають, що

“виявлення зв’язків між когнітивним стилем та особливостями навчальної діяльності можуть стати в майбутньому основою для індивідуалізації цього процесу” [там само].

Підсумовуючи, зазначимо, що вирішуючи питання про прикладне значення когнітивно-стильових досліджень, важливо зважати на те, що однакова продуктивність суб’єктів з різними показниками когнітивних стилів досягається ціною різних психологічних та психічних затрат. Адже те, що дається без особливих зусиль особам із відповідним цій діяльності когнітивним стилем, від осіб, чий когнітивний стиль є неадекватним їй, може вимагати суттєво більших затрат, а отже, в результаті призведе до більшої втомлюваності та виснаженості. Отже теоретичні та емпіричні пошуки в галузі когнітивно-стильової організації особистості продовжують бути актуальними. Перспективи подальших досліджень вбачаємо в розрізі метакогнітивної парадигми.

Література:

1. Дорфман Л. Я. Стиль человека: психологический анализ / Л. Я. Дорфман, В. Н. Дружинина, К. Коростелянин; [под ред. А. Либина]. – М. : Смысл, 1998. – 309 с.
2. Жердецька Л. Л. Когнітивні стилі як чинник професійного становлення майбутніх психологів: дис. ...канд. психол. наук. 19. 00. 07 / Жердецька Любов Леонідівна. – Івано-Франківськ, 2006. – 193 арк.
3. Карпов А. В. Психология рефлексивных механизмов деятельности / А. В. Карпов. – М. : Изд-во “Институт психологии Р А Н”, 2004. – 424 с.
4. Когнитивная психология: Учебник для вузов / [Под ред. В. Н. Дружинина, Д. В. Ушакова]. – М. : ПЕР СЭ, 2002. – 480 с.
5. Максименко С. Д., Пасічник І. Д. Роль когнітивно-стильових особливостей особистості в процесі навчальної діяльності // Наукові записки. Серія “Психологія і педагогіка”. Тематичний випуск “Актуальні проблеми когнітивної психології” – Острог, 2010. – Вип. 14. – С. 3-10.
6. Напрасна О. Б. Індивідуально-психологічні особливості когнітивно-стильових характеристик навчальної діяльності студентів: автореф. дис. ...канд. психол. наук: спец. 19. 00. 01 “Загальна психологія, історія психології” / О. Б. Напрасна. – К., 2004. – 20 с.
7. Романовська Л. І. Когнітивний стиль особистості як чинник процесу розуміння тексту: Автореф. дис. . . канд. психол. наук: 19. 00. 01 / Романовська Людмила Іванівна; Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2005. – 21 с.
8. Скориніна О. В. Когнітивний стиль та пізнавальні процеси / О. В. Скориніна // Вісник Харківського держ. пед. ун-ту ім. Г. Сковороди. Серія “Психологія”. – Вип. 4. – № 13. – С. 119-123.
9. Студенікін А. А. Вплив когнітивного стилю особистості на процес спілкування: автореф. дис. ...канд. психол. наук: спец. 19. 00. 01 “Загальна психологія, історія психології” / А. А. Студенікін. – Київ, 1999. – 19 с.
10. Холодная М. А. Когнитивные стили как проявления своеобразия индивидуального интеллекта: Учеб. пособие / М. А. Холодная. – К., 1990. – 75 с.
11. Kozhevnikov Maria. Cognitive style in the context of modern psychology: toward an integrated framework of Cognitive style // Psychological Bulletin. – 2007. – Vol. 133. – #3. – P. 464–481.